

Ewa Leśniak

Gimnazja polskie w Przemyślu doby autonomicznej (1867-1918)

Autoreferat

Okres autonomii galicyjskiej zapisał się w dziejach Przemyśla jako czas dobrej koniunktury, ożywienia i rozkwitu. W drugiej połowie XIX w. i w XX w., do czasu I wojny światowej, miasto rozwijało się pod względem gospodarczym, administracyjnym, społecznym oraz kulturalnym i wzrosło do rangi trzeciego co do wielkości miasta Galicji.

Położenie geograficzne pozwoliło na założenie w Przemyślu ważnego węzła komunikacyjnego na trasie kolejowej łączącej Lwów i Kraków oraz Galicję i Węgry. Znaczną wagę dla rozwoju miasta miała również budowa Twierdzy Przemyśl, pociągająca za sobą inwestycje finansowe i ożywienie gospodarcze. W Przemyślu funkcjonowały organy samorządu terytorialnego, jednostki administracyjne, instytucje wojskowe. Wzrost liczby mieszkańców miasta, a także uzyskane w ramach autonomii prawa zadziały stymulująco na kulturę i oświatę. W Przemyślu powstawały liczne towarzystwa prowadzące działalność kulturalną, oświatową i naukową. Rozwijał się teatr, zakładano muzea i biblioteki, a wzmożony ruch wydawniczy sprzyjał powstawaniu nowych drukarni. Znaczącą rolę kulturotwórczą w Przemyślu odegrały biskupstwa obrządków rzymskokatolickiego i greckokatolickiego.

Wprowadzony przepisami obowiązek szkolny zobligował władze do zakładania nowych szkół na poziomie elementarnym i dał impuls do kształcenia kadry nauczycielskiej. Już w 1871 r. otwarto w Przemyślu Seminarium Nauczycielskie Żeńskie. Zainteresowanie kształceniem się w tego typu placówkach było tak duże, że w 1906 r. w mieście powołano drugi, tym razem prywatny, zakład kształcący nauczycielki. Bliskość dużych ośrodków naukowych i kulturalnych jak Lwów i Kraków, a także prestiż, jakim cieszyli się wśród lokalnej

społeczności uczniowie gimnazjów, zachęcały do podejmowania kształcenia na poziomie średnim, umożliwiające dalsze studia. Perspektywa edukacji oraz awansu społecznego mobilizowała młodzież do kształcenia się w gimnazjach. W 1867 r. w Przemyślu działało jedno gimnazjum męskie, natomiast w r. 1918 szkół tego typu było w mieście cztery: dwa gimnazja męskie z językiem wykładowym polskim, gimnazjum męskie z językiem wykładowym ruskim oraz gimnazjum żeńskie polskie.

Okres autonomii galicyjskiej był szczególnie ważny dla rozwoju szkolnictwa średniego w Przemyślu, a tym samym wykształcenia warstw inteligentnych, istotne jest więc ujęcie edukacji na tym poziomie w całość i ukazanie jej na tle ówczesnych zjawisk politycznych, ekonomicznych i społecznych. Nauczyciele stanowili w latach autonomicznych drugą, po urzędnikach, grupę zawodową w obrębie zawodów inteligentnych. Bardzo często aktywnie włączali się w różnorodne inicjatywy społeczne, oświatowe czy naukowe i poprzez to w ogromnej mierze oddziaływali na rozwój kultury w mieście. Z kolei dla uczniów nobilitujący był fakt przynależności do społeczności gimnazjalnej, co obrazuje, jakim prestiżem wśród mieszkańców Przemyśla cieszyła ta grupa. Dla młodzieży pochodzącej z rodzin chłopskich edukacja w gimnazjum stanowiła możliwość awansu społecznego.

Rozwijającemu się w mieście szkolnictwu średniemu ukraińskiemu poświęcił uwagę w swojej dysertacji Mateusz Pieniążek¹, omawiając działalność gimnazjum męskiego, Ukraińskiego Instytutu dla Dziewcząt oraz jednostek wspierających pracę dydaktyczno-wychowawczą takich jak bursy. Historię I Gimnazjum w Przemyślu do l. 90. XIX w. nakreślił Stanisław Goliński², a jego dzieje w latach międzywojennych badał Tomasz Pudłocki³. Temat działalności polskiego gimnazjum na Zasanu podejmował Maciej Dalecki⁴. Z okazji 90-lecia powstania tej szkoły została wydana praca zbiorowa pod redakcją Haliny Humnickiej i Jerzego Motylewicza⁵. Także setną rocznicę utworzenia gimnazjum zasańskiego uczczono poświęconym działalności szkoły opracowaniem⁶. Na temat gimnazjum

---

¹ M. J. P i e n i ą ż e k, *Ukraińskie szkolnictwo średnie w Przemyślu doby autonomicznej (1867-1918)*. Warszawa 2004, mps.

² S. G o l i ń s k i, *Historia Gimnazjum Przemyckiego*. Przemyśl 1894.

³ T. P u d ł o c k i, *Blask szarości... Życie codzienne w I Państwowym Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Przemyślu w latach 1918–1939*. Przemyśl 2004.

⁴ M. D a l e c k i, *Państwowe Gimnazjum II im. Kazimierza Morawskiego w Przemyślu w latach 1907-1939. „Przemyskie Zapiski Historyczne. Studia i materiały poświęcone historii Polski południowo-wschodniej”*. R. 8-9: 1991-1992. Przemyśl 1993, s. 85-107.

⁵ *90 lat Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego im. prof. Kazimierza Morawskiego w Przemyślu – Zasanu*. Red. H. H u m n i c k a, J. M o t y l e w i c z. Przemyśl 1996.

⁶ *100 lat Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego im. Profesora Kazimierza Morawskiego w Przemyślu –Zasanu. 1906-2006*. Red. H. H u m n i c k a, B. S y k a ł a. Kraków - Przemyśl 2006.

żeńskiego pisał Tomasz Pudłocki⁷. Powyższe wydawnictwa traktują o poszczególnych gimnazjach, nie powstała natomiast dotychczas praca obejmująca tematyką wszystkie polskie gimnazja działające na terenie Przemyśla w czasie autonomii.

Analiza stanu polskiego szkolnictwa średniego oparta została na źródłach z Archiwum Państwowego w Przemyślu. W zespołach akt szkół podstawowych i średnich, polskich i ukraińskich, zebrane zostały dane na temat rozwoju szkolnictwa w Przemyślu. Poszerzyły je akta Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie oraz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Źródła z Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu, Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Narodowego w Warszawie, mimo, iż nie odnosiły się bezpośrednio do dziejów przemyskich szkół, wniosły materiał do rozważań na temat rozwoju życia kulturalnego i społecznego oddziałującego na edukację. Obok źródeł archiwalnych, cenną bazę stanowią źródła drukowane. Wśród najistotniejszych wskazać można *Sprawozdania Dyrekcji Gimnazjum, Sprawozdania c. k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich, Schematy Szkol Ludowych i Ich Nauczycieli pod Kierunkiem Konsystorza Przemyskiego Obr. Łac., Statuty szkolne Kościoła łacińskiego i greckokatolickiego, Schematy Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim* oddające wiele faktów na temat szkolnictwa nie tylko Przemyśla, ale całej Galicji. Z kolei statuty i sprawozdania działających w mieście towarzystw pozwoliły zgłębić dociekania o ich działalności i roli. Wśród licznych opracowań dotyczących oświaty w Galicji przełomu XIX w. i XX w. znalazły się prace Marii Stinii i Romana Pelczara ujmujące zagadnienia związane z edukacją i wychowaniem w omawianym okresie. Sięgnięto również do opracowań Tomasza Pudłockiego traktujących o przemyskich szkołach i pedagogach, których wykaz znajduje się w bibliografii. Pod uwagę wzięto także prace publikowane w miejscowych czasopismach, takich jak „Rocznik Przemyski”, „Rocznik Gimnazjalny” czy „Nasz Przemyśl”. Podczas kompletowania bazy źródeł i opracowań zostały uwzględnione zbiory zgromadzone przede wszystkim w Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Bibliotece Uniwersytetu Rzeszowskiego, Bibliotece Naukowej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyślu, Bibliotece Kapituły Katedralnej w Przemyślu.

---

⁷ T. P u d ł o c k i, „Piękne słowo jest więcej warte od pięknego ciała”. *Prywatne Gimnazjum Anny Rachalskiej w Przemyślu w latach 1911-1920*. „Pismo Kresowe”. R. 9: 2017, s. 35-72.

Przyjęte do dociekań nad zgromadzoną literaturą metody analityczno-syntetyczna oraz statystyczna umożliwiły gruntowne rozpatrzenie przedmiotu badań, jaki stanowią dzieje polskich gimnazjów w Przemyślu doby autonomicznej. Ramy chronologiczne pracy stanowią l. 1867-1918. W obranym za punkt początkowy 1867 r. wprowadzone zostały na obszarze Galicji swobody polityczne i społeczne, które umożliwiły pobudzenie oświaty. Z kolei w 1918 r. rozpoczął się proces ujednoczenia systemu edukacji niepodległej już Rzeczypospolitej.

Rozprawa złożona jest z pięciu powiązanych wzajemnie rozdziałów. W rozdziale pierwszym przedstawiona została sytuacja polityczno-społeczna oraz rozwój gospodarczy i kulturalny miasta w okresie autonomicznym. Wprowadzone w l. 60. XIX w. reformy ukierunkowane na zapobieżenie rozpadowi monarchii austriackiej, umożliwiły odtworzenie samorządu terytorialnego na obszarze Galicji. Przemyśl otrzymał, obok 29 innych galicyjskich miast, samorząd z burmistrzem na czele. Zmiana ta wpłynęła aktywizująco na życie polityczne i społeczne. Istotnym czynnikiem kształtującym sytuację społeczno-polityczną w Przemyślu był także wzrost świadomości narodowej i wynikające z niego dążenia nacjonalistyczne zamieszkującej Galicję ludności ukraińskiej. Na przełomie XIX i XX w. Rusini stanowili trzecią pod względem liczebności, po Polakach i Żydach, grupę narodowościową w mieście. Podczas przybliżania tych zagadnień nieuniknionym było poruszenie kwestii rozwoju ruchów ludowych i robotniczych.

Pokaźny wpływ na kształtowanie się miasta miał ówczesny wzrost gospodarczy. W połowie XIX w. opierał się on w znacznej mierze na rozwijającym się rzemieślnictwie. W końcowych latach dziewiętnastego stulecia, pomimo opóźnienia w stosunku do innych obszarów, w Przemyślu aktywizował się już przemysł oparty na nowoczesnych mechanizmach i produkcji masowej. Dynamicznie rozwijały się branża budowlana, przemysł spożywczy i metalowy, nieco wolniej branża usługowa. Znaczące ożywienie ekonomiczne przyniosły dwie duże inwestycje podjęte w drugiej połowie XIX w. – budowa kolei oraz przemyskiej twierdzy. Od l. 70. stale rosła liczba zatrudnianych w transporcie kolejowym pracowników. Budowa twierdzy, poza zaktywizowaniem branży budowlanej, pobudziła przemysł spożywczy, hotelarstwo i usługi. Trwająca hossa przyczyniła się do rozwoju instytucji finansowych. Poprawiła się również sytuacja zdrowia publicznego, przede wszystkim z uwagi na budowę nowego szpitala oraz zwiększenie liczby zatrudnianych lekarzy, położnych czy akuserek.

Lata autonomii stanowiły w Przemyślu także istotny okres w rozwoju kultury. Zakładane wówczas organizacje o charakterze oświatowym, kulturalnym, naukowym, ekonomicznym czy

sportowym ożywiały sferę kultury w mieście. Kilka, spośród wielu powstałych w tamtym okresie instytucji przetrwało do dnia dzisiejszego i kontynuuje powzięte cele. Należą do nich m. in.: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Towarzystwo Muzyczne, Towarzystwo Dramatyczne im. Aleksandra Fredry, Muzeum Archidiecezjalne, Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej (w początkowych latach działalności prowadzone przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk).

W rozdziale drugim został zilustrowany stan szkolnictwa w Przemyślu w okresie autonomii. Rozważania na ten temat otwiera podrozdział poświęcony dziejom przemyskiej edukacji, począwszy od najstarszej w mieście szkoły katedralnej. Kolejną, wpisującą się w historię oświaty przemyskiej placówką było Seminarium Duchowne w Przemyślu, które rozpoczęło działalność w r. 1687. Zwrócono uwagę także na prowadzony przez przemyskie siostry benedyktynki konwikt wychowawczy dla młodych panien. Ożywiony rozwój szkolnictwa ludowego, średniego i zawodowego w omawianym okresie to temat poruszony w drugim z podrozdziałów. Zmiany prawne, zarówno w obrębie wprowadzonych swobód jak i idących za nimi obowiązków, przyczyniły się do niebagatelnego wzrostu ilości szkół w Przemyślu. W 1914 r. w mieście edukacja na poziomie podstawowym była prowadzona w czternastu szkołach publicznych, wśród których znajdowały się szkoły męskie, żeńskie i mieszane. Rusini i Żydzi, stanowiący po Polakach najliczebniejsze grupy narodowościowe w ówczesnym Przemyślu kształcili dzieci w szkołach polskich, jednak podejmowali skuteczne starania o otwarcie własnych zakładów nauczania. Ponadto posyłano dzieci do otwieranych w Przemyślu prywatnych placówek edukacyjnych. Na poziomie średnim, obok gimnazjów polskich i szkół żeńskich, które przedstawione zostały w kolejnych rozdziałach, nauki dawało założone w okresie autonomicznym gimnazjum ukraińskie w Przemyślu.

W l. 70. XIX w. założono w Przemyślu Szkołę Przemysłową Uzupełniającą, w której przygotowywano młodzież do zawodów szewca, krawca, tapicera, fryzjera, blacharza, kamieniarza, kaflarza, murarza, stelmacha, stolarza, cieśli, mosiężnika, kowala, ślusarza, malarza, rymarza, masarza czy piekarza. Z kolei w dziedzinie handlu młodzi ludzie mogli pobierać naukę w powstałej w 1913 r., Krajowej Szkole Kupieckiej.

Rozdział trzeci został poświęcony I Gimnazjum w Przemyślu wywodzącemu się z założonego przez jezuitów kolegium. W l. 70. XVIII w., kiedy to Przemyśl znalazł się w sferze administracji austriackiej, a zakon jezuitów został zniesiony, kolegium przekształcono w gimnazjum. W latach kolejnych zakład przechodził dość liczne zmiany organizacyjne, np. wydłużenie nauki z pięciu do sześciu lat i zmiany ilościowe w zakresie godzin przeznaczonych na nauczanie poszczególnych przedmiotów. Na kształt szkoły wpłynął także

działający w tym samym budynku Zakład Filozoficzny. Po niemal trzech dekadach współegzystencji placówki te zostały połączone w ośmioletnie gimnazjum i w tym kształcie szkoła funkcjonowała do czasu reform szkolnictwa z okresu międzywojennego. Pogląd na jej codzienną pracę daje prezentacja programów nauczania, kanonu lektur szkolnych, tematyki zajęć z poszczególnych przedmiotów i używanych do nauczania podręczników. Zaprezentowane zostały sylwetki kierujących pracą grona pedagogicznego dyrektorów, wspomniano również o kształcących w gimnazjum nauczycielach, ukazano dane ilościowe dotyczące uczniów i zaprezentowano zestawienie absolwentów szkoły. Poświęcono uwagę również działalności młodzieży i nauczycieli w sferze naukowej, kulturalnej, społecznej czy rozwoju fizycznego podejmowanej poza godzinami obowiązkowych lekcji. Przyjrano się także szkolnej bibliotece, której część księgozbioru stanowiły druki pozostałe po rozparcelowaniu zbiorów biblioteki kolegium jezuickiego ufundowanej przez biskupa Wacława Sierakowskiego. Gromadzone w niej zasoby, wśród których obok książek i czasopism znalazły się zbiory kartograficzne, służyły za część bazy dydaktycznej szkoły. Z kolei działająca w szkolnej bibliotece uczniowska Czytelnia integrowała i aktywizowała gimnazjalistów. Wyrosłe na gruncie kolegium jezuickiego I Gimnazjum w Przemyślu stało się kolebką dwóch kolejnych szkół. Podobnie, jak wyodrębniono z założonych w nim klas z ruskim językiem nauczania gimnazjum ukraińskie, z klas równorzędnych polskich wydzielono gimnazjum w dzielnicy Zasanie, któremu poświęcony został czwarty rozdział.

Pomimo przeniesienia w 1894 r. gimnazjum przemyskiego do nowego budynku wzrost liczby młodzieży podejmującej naukę, zarówno w gimnazjum polskim jak i ukraińskim, które miały wspólną siedzibę, uniemożliwiał organizację kształcenia w jednym gmachu. W roku szkolnym 1904/1905 część klas gimnazjum polskiego została przeniesiona do utworzonej w dzielnicy Zasanie filii. Agenda ta stała się załącznikiem otwartej w Przemyślu w 1907 r. nowej placówki edukacyjnej – Gimnazjum z językiem wykładowym polskim w Przemyślu na Zasaniu. W początkowym okresie działalności w szkole angażowano nauczycieli innych przemyskich zakładów, z czasem udało się skompletować samodzielną kadrę pedagogiczną, której skład został zaprezentowany, podobnie jak w przypadku I Gimnazjum w Przemyślu. Zebrane w przemyskim archiwum materiały pozwoliły na przybliżenie danych statystycznych dotyczących uczniów i sporządzenie, analogicznie do rozdziału trzeciego, spisu absolwentów szkoły. Podobnie, jak koledzy z I Gimnazjum, nauczyciele i młodzież z gimnazjum zasańskiego poświęcali swój czas nie tylko na obowiązki szkolne. Angażowali się w działalność naukową, kulturalną, sportową czy społeczną, o czym

także jest mowa w czwartym rozdziale. Nie pominięto również kwestii biblioteki szkolnej i funkcjonującej w niej uczniowskiej Czytelni.

W rozdziale piątym przybliżona została działalność przemyskiego gimnazjum żeńskiego. Rozważania na temat tej placówki poprzedza podrozdział dotyczący kształcenia kobiet w okresie autonomii galicyjskiej, w którym zaprezentowano działalność żeńskiego seminarium nauczycielskiego oraz ukraińskiej szkoły dla dziewcząt. W 1871 r. zostało otwartych na terenie Galicji 9 seminariów nauczycielskich, w tym seminarium nauczycielskie żeńskie w Przemyślu. Mimo, iż kształcenie w seminarium wymagało zarówno pracowitości jak i dyscypliny do szkoły zgłaszało się więcej kandydatek, niżeli zakład mógł przyjąć. Wówczas prywatną placówkę kształcenia nauczycielek otworzyły siostry benedyktyнки. Pomimo odpłatności za naukę także prywatne seminarium nauczycielskie cieszyło się powodzeniem wśród panien. Ukraińska szkoła dla dziewcząt nazwana Ukraińskim Instytutem dla Dziewcząt w Przemyślu została uruchomiona w 1895 r. Szkoła ta przechodziła w kolejnych latach zmiany organizacyjne. Została przekształcona w liceum a następnie w gimnazjum. Ponadto uzyskała prawa szkoły państwowej. Przemyskie gimnazjum żeńskie powstało na skutek reorganizacji prowadzonego początkowo przez Marię Hild, a następnie przez Annę Rachalską zakładu kształcenia dla dziewcząt. Początkowo szkoła p. Hild prowadzona była na wzór dawnych pensjonatów. Jej właścicielka podjęła szereg kroków zmierzających do unowocześnienia zakładu, przekształcając go najpierw w szkołę siedmioletnią a następnie ośmioletnią, by nadać jej osiągnięty w 1903 r. status liceum. Z ukazujących się w tamtym czasie w miejscowej prasie not wynika, że zarówno w dziedzinie kształcenia jak i wychowywania właścicielka dołożyła wszelkich starań aby utrzymywać swój zakład na jak najwyższym poziomie. Po wycofaniu się Marii Hild z pola edukacji placówkę przejęła Anna Rachalska. Wprowadzone przez nią zmiany administracyjne i organizacyjne zapoczątkowały w dziejach szkoły nowy rozdział, kiedy to z liceum została przekształcona w gimnazjum. W czerwcu 1918 r. po raz pierwszy odbył się w szkole egzamin maturalny uprawniający do kontynuacji nauki na poziomie uniwersyteckim. W oparciu o dostępne materiały możliwe było omówienie sposobu organizacji nauczania, zestawienie grona pedagogicznego i zaprezentowanie danych dotyczących liczebności uczennic.

Zagadnienia podejmowane w poszczególnych rozdziałach pozwalają dostrzec intensyfikację rozwoju przemyskich gimnazjów w dobie autonomii galicyjskiej. Na jego dynamikę złożyło się wiele czynników, począwszy od zmian politycznych, społecznych, gospodarczych.

Przeprowadzona analiza programów nauczania pozwala dostrzec istotne zmiany nie tylko w wymiarze unowocześniania kształcenia, lecz przede wszystkim w polonizacji szkolnictwa. Służyło temu przede wszystkim wprowadzenie do szkół języka polskiego jako wykładowego. Znaczenie miały w tym procesie także realizowane w gimnazjach przedmioty nadobowiązkowe takie jak historia dziejów ojczystych. Kształtowanie patriotycznych postaw odbywało się nie tylko podczas obowiązkowych lekcji. Przytoczone przykłady organizowanych przez uczniów uroczystości, upamiętniających ważne w historii i kulturze polskiej wydarzenia i postacie ukazują bardzo istotną rolę społeczności szkolnej w podtrzymywaniu tradycji i obyczajów narodowych.

Niebagatelny wpływ nauczycieli przemyskich gimnazjów na rozwój kultury w mieście przejawiał się w ich różnorodnej działalności pozaszkolnej. Wymienić można tutaj pracę naukową, w której część z pedagogów odnosiła znaczne sukcesy. Również aktywny udział w przedsięwzięciach różnorodnych towarzystw o charakterze oświatowym, naukowym, społecznym czy sportowym wpływał na ożywienie w tych sferach życia publicznego.

Wśród absolwentów ówczesnych przemyskich gimnazjów znalazło się wielu dyplomantów uniwersytetów i przedstawicieli prestiżowych zawodów jak prawnicy, lekarze, nauczyciele czy urzędnicy, duchowni i wojskowi.

Część spośród nauczycieli i absolwentów przemyskich gimnazjów piastowała w czasach międzywojennych wysokie stanowiska w sejmie, urzędach, szkołach i na uczelniach. Mieli więc wpływ nie tylko na rozwój miasta w okresie autonomii galicyjskiej. Współtworzyli rzeczywistość polityczną, społeczną, kulturalną i naukową czasów międzywojnia.